CESTA K HASNEROVU ZÁKONU A REAKCE NA NĚJ V ČESKÝCH ZEMÍCH

Karel Rýdl

Resumé

Situace v habsburském mocnářství nebyla ve druhé polovině 60. let příznivá českým zemím, které se cítily odsunuty rakousko-uherským vyrovnáním, a další liberalizační kroky včetně nového školského zákona byly vnímány s velkými rozpaky. Rozštěpení české politiky pod vlivem nové Ústavy z roku 1867. Legislativní cesta k novému zákonu vedla přes zrušení konkordátního školství. Reakce českých politiků a učitelstva na tzv. Hasnerův zákon z roku 1869 – co se vlastně změnilo? Smysl učitelského sjezdu v roce 1870 a změna postojů Staročechů v roce 1872. Reakce na zákon až do přijetí novely v roce 1883. Cesta k profesionalizaci učitelstva. Význam Hasnerova zákona v dosavadním vývoji českého školství.

Klíčová slova

Liberalizace, česká politika v Habsburské říši, Staročeši a Mladočeši, Hasnerův školský zákon, Učitelský sjezd 1870, profesionalizace učitelstva, Novela zákona 1883.

The Way to the Hasner School Law and the Response to It in the Bohemian Countries

Abstract

The situation in the Habsburg Monarchy in the second half of the 1860s was not favourable for the Czech lands. They felt neglected by the Austrian and Hungarian Conciliation, therefore further liberalization measures, including the new Act on Education, were perceived with a certain degree of scepticism. The Czech political split up under the influence of the new Constitution of 1867. The legislative way to the new Act went through the cancellation of the concordance school system. The reaction of Czech politicians and teachers to the "Hasner Act" of 1869: What has actually been changed? The mean-

ing of the teachers' congress in 1870 and changes of "Old Czech" in 1872. Reactions to the Act upon the approval of its amendment in 1883. The way to teacher professionalization. The meaning of the Hasner Act in the present development of the Czech education system.

Key words

Liberalisation, Czech policy in the Habsburg Empire, „Staročeši“ and „Mladočeši“ (Czech political parties), Hasner School Law, Teachers' Congress 1870, professionalization of teachers, Law Amendment 1883.

1 Úvod

Liberální reformy veřejné správy nepřišly do habsburské monarchie na základě revolučního nadšení císaře Františka Josefa I., ale byly vynuceny „normalizační“ vnitrostátní politikou Alexandra Bacha, jehož konečný pád dovršila série politických a vojenských neúspěchů v severní Itálii.

Pro oblast školství, v němž silily hlasy na zrušení konkordátní školy a tím omezení vlivu katolické církve, bylo zásadní změnou odvolání hraběte Thuna a zrušení Ministerstva kultu a vyučování, jehož kompetence přešly pod správu Ministerstva vnitra. Jako poradní orgán jednotlivým ministerstvům pro otázky školské byla z odborníků vytvořena Vyučovací rada v čele s bývalým profesorem pražské univerzity Leopoldem Hasnerem (1818–1891).¹ Jednou z reakcí na císařský tzv. Diplom říjnový (1860), přinášející první vlaštovky liberálních proměn státní správy, byl požadavek na „vyučovací a organizační“ svobodu pro vyšší školy a univerzity.²

Zásadním průlomem bylo přijetí tzv. Konkurenčního zákona zemského dne 13. dubna 1864, kterým byl zrušen vrchnostenský patronát a jeho závazky

¹ Leopold Hasner von Artha se narodil 15. března 1818 v Praze. Vystudoval práva na pražské a vídeňské univerzitě, pracoval jako prokurátor dvorské komory, v roce 1848 se stal redaktorem Prager Zeitung a od roku 1851 byl řádným profesorem politických věd na pražské univerzitě. Od roku 1861 byl poslancem zemského sněmu a poté i říšské rady. Od roku 1863 byl předsedou Vyučovací rady, která připravovala nový školský zákon. Od roku 1865 se stal profesorem politických věd ve Vídni a byl jmenován dvorním radou. Ve vládě knížete Karla Auersperga převzal 30. prosince 1867 ministerstvo kultu a vyučování. V polovině roku 1870 se stal za centralistickou většinu v parlamentu nakrátko i ministerským předsedou. Zemřel 5. června 1891 v Bad Ischl.

² KÁDNER, O., Vývoj a dnešní soustava školství. Díl. 1. Praha 1929, s. 109

přešly na jednotlivé obce. Prudké protiliberální výpady rakouského kardinála Rauschera, podpořené papežským „syllabem errorem“ z roku 1864 vyvolávaly spíše proticírkevní reakce a byly zcela překryty deziluzí z prohrané války s Pruskem v roce 1866, což zavedení nutných reforem ještě urychlilo.

Další zásadní změnou bylo v roce 1867 rozdělení říše na dva samostatné státy, čímž byl dovršen princip dualismu, zahájený již císařovnou Marií Terezií. Vydáním prosincové ústavy byla nová podoba říše uzákoněna.³ Již první zákon nové vlády v čele s knížetem Carlosem Auerspergem z 30. prosince 1867 poskytl svobodu vědě a vzdělávání tím, že ji přesunul pod kontrolu státu a církvi zůstal jen dohled nad výukou náboženství. Bylo aktivováno od 2. března 1867 obnovené Ministerstvo kultu a vyučování, do jehož čela byl jmenován Leopold Hasner, který do roku 1870, kdy byl z funkce odvolán, aby se stal novým premiérem další liberální vlády, prosadil zákonem z roku 1869 všechny zásadní změny rakouského školství, z nichž řada platila až do rozpadu monarchie v roce 1918, přičemž organizační struktura školství daná Hasnerovým zákonem⁴ platila např. v nástupnickém Československu fakticky s výjimkou válečných let 1939–1945 až do roku 1948 a v Rakousku až do roku 1962.

Prosazení nového školského zákona přitom nebylo jednoduchou věcí, jak by se mohlo zdát s podporou Ústavy a císařským podpisem v zádech. V české odborné literatuře se dočteme velmi podrobné rozborů obsahu nového zákona po jeho přijetí, ale informace o jeho postupném prosazování politickými prostředky a reakcí, na něj v různých vrstvách obyvatelstva nemáme téměř žádné. Proto následující kapitolu věnujeme právě tomuto problému.

2 Projednávání zákona v říšském Parlamentu a politická reakce na něj v českých zemích

Církevní dohled minimalizovaný jen na výuku náboženství byl potvrzen dalším zákonem ze dne 25. května 1868, který potvrdil pro církev ve školství

³ Rakousko-uherské vyrovnání bylo uznáno 8. června 1867 a prosincová ústava byla vydána 21. prosince 1867.

⁴ Skutečným autorem zákona ale nebyl tehdejší ministr L. Hasner, ale dr. Adolf Beer (1831–1902), poslanec říšské rady za Šumpersko, dvorní rada a bývalý člen Rady vyučovací a profesor vídeňské techniky, který pomohl zřídit v Šumperku vyšší gymnázium a byl prohlášen čestným občanem města Šumperka v roce 1895.

pouze vliv na obsazení místa katechety.⁵ Byl také potvrzen svobodný přístup ke vzdělání po každého občana Říše bez ohledu na víru či národnost.

Herbstův zákon tak přinesl zásadní změny do administrativní struktury správy školství tím, že byla obnovena činnost místních, okresních a zemských školních rad, které převzaly dosavadní kompetence církevních úřadů reprezentujících konkordátní školství z 50. let. Od roku 1868 náležela tak nejvyšší správa školství Ministerstvu kultu a vyučování se sídlem ve Vídni, kompetence biskupských konzistoří převzaly zemské školní rady se sídlem v hlavních městech jednotlivých říšských zemí, okresní školní rady převzaly povinnosti vikariátů a místní školní rady získaly v oblasti školství dosavadní pravomoci farářů. Tím byla otevřena cesta k přijetí zákona, který by upravoval vnitřní organizaci a obsah vyučování ve školách a podmínky pro provoz škol a činnost učitelů.

Radikální podoba návrhu zákona vedla k četným sporům a debatám před projednáváním zákona v Parlamentu. Hasner byl vzhledem k rozložení sil ve sněmovně skeptický k předložení rámcového zákona a proto předložil návrhy tří zákonů. Poslanec dr. Riehl navrhl ale po závěrečné řeči Hasnerově, aby byly zákony spojeny a byly přijaty vcelku bez debaty speciální. S tím nesouhlasila řada pravicových poslanců, kteří opustili sněmovnu (čeští poslanci se schůzí pro pasivní odpor vůči dualismu nezúčastňovali), ale i tak byla sněmovna usnášenischopná a poslanecká sněmovna přijala text zákona dne 24. dubna 1869 za dvě a půl hodiny 111 hlasy ku 4 proti a panská sněmovna přijala zákon dne 10. května téhož roku za 45 minut během třech čtení za sebou.⁶ Stalo se tak dne 14. května 1869, kdy byl tzv. Hasnerův zákon císařem podepsán, ač s velikou konzervativní nevolí. Reakce na řadu jeho zcela nových a zásadních opatření byla ale velmi různorodá jak mezi českými politiky, tak i mezi učiteli.

Nový školský zákon přinesl celou řadu velmi pozitivních kroků pro prohloubení demokracie, národní kultury a jeho důsledkem bylo významně rozšíření národní vzdělanosti a faktické odstranění nigramotnosti v českých zemích. V tomto duchu lze konstatovat, že zákon naplňoval řadu marných představ a přání Komenského. Podívejme se tedy krátce na to, co bylo českými učiteli a politiky vnímáno v zákoně jako nové:

1. Povinná školní docházka byla prodloužena na 8 let (od 6 do 14 let věku) a její neplnění bylo přísně trestáno. Žáci nastupovali vždy jen na začátku

⁵ Zákon navrhl a prosadil liberální ministr spravedlnosti Eduard Herbst (1820–1892).

⁶ VANÍČEK, V. Kapitoly z úsilí o novou národní školu. Praha, 1929, s. 5; ŠAFRÁNEK, J. Školy české. Díl II. Praha, 1918, s. 234.

školního roku, čímž byl odstraněn dosavadní chaos nástupu do školy kdykoliv.

2. Veřejné školy se otevřely žákům všech vyznání, čímž byl fakticky zrušen toleranční patent Josefa II.
3. Byl odstraněn rozdíl mezi venkovskými a městskými školami ve vybavení, úrovni výuky a počtech žáků.
4. Počet žáků ve třídě byl snížen na 80 v tříletém průměru, což vedlo ke zvýšení kvality vyučování.
5. Obce se mohly sdružovat do tzv. školních obcí, čímž mohly vznikat na venkově více třídní větší školy s lepší vybaveností.
6. Byl odstraněn církevní dozor nad školou a její vliv se omezil jen na výuku náboženství.
7. Výchova mládeže měla vést ke snášenlivosti, toleranci a občanské uvědomělosti a poslušnosti. Nejvyšší autoritou byla ve výuce věda.
8. Byly zrušeny tělesné tresty bití rákoskou, což upravoval Řád školní a vyučovací z 20. srpna 1870, který učiteli přikazoval více respektovat zájmy a osobnost dítěte.
9. Vznikem čtyřletých učitelských ústavů byla zásadně proměněna příprava učitelů a vyučovat mohly nadále i ženy, většinou absolventky soukromých církevních ústavů.
10. Byly upraveny platy učitelů a jejich sociální postavení.
11. Byly zavedeny nové předměty podle vědních disciplín.
12. V každém školním okrese musela být alespoň jedna měšťanská škola, čímž byl vytvořen základ pro hustou a rovnoměrnou síť přístupných vyšších škol.
13. Vznikla nová struktura na sebe navazujících škol s přesnými podmínkami a nároky.

Tyto, z dnešního pohledu, pozitivní změny, měly ale v řadách českého obyvatelstva nejen zastánce, ale i odpůrce. Především se začaly bouřit obce, na které spadlo břímě zajistit platy učitelů obecných a měšťanských škol z místních zdrojů, tedy daní.

Celkově bylo jasné, že přes značný pokrok, byl Hasnerův zákon produktem centralistických mocenských zájmů tím, že stanovil stejné předpisy pro všechny země monarchie, což po roce 1867 zásadně odmítala česká politická reprezentace. Pro ni ale byl nový školský zákon zcela okrajovou záležitostí, protože jejím hlavním zájmem bylo dosažení politického vyrovnání s Němci

a Maďary. Navíc Hasner patřil k té vládní skupině, která odmítala jednání s Čechy (ač sám původem z Čech), a zastávala tzv. kontumační teorii. Jejím smyslem bylo čekat, až se Češi unaví a sami přijdou do zemského sněmu a říšské rady. Vláda nesměla ustupovat českým „neúměrným“ požadavkům, čímž by projevila slabost politikou.⁷

Např. reakce F. L. Riegra vůči školskému zákonu ho dovedla až k podpoře reakčních církevních kruhů. A zesměšňování osmileté povinné školní docházky tím, že odvádí levnou pracovní sílu z polí a továren do škol.⁸

Delší povinnou školní docházku zpochybňovala i mladočeská žurnalistika v Národních listech tím, že škola povede informacemi o anatomii, zdravotnictví, hygieně a soužití muže a ženy k mravnímu ohrožení mládeže.⁹

Centralizace státní moci vedla k postupnému nárůstu byrokracie ve školství. Stát si ponechal všechna práva rozhodovací a péči o provoz předal autonomním národním úřadům – zemským, okresním a místním školním radám, které měly jen jedno rozhodovací právo na obsazování učitelských míst. Zde je nutné hledat i počátky nikoliv odborného, ale politického řízení školství.

Postoje Staročechů nezměnily ani snahy nového ministra kultu a vyučování Josefa Jirečka v roce 1871.¹⁰ Vymohl například, že úřední komunikace bude ve školství probíhat v jazyce většinovém, čímž výrazně otupil Hasnerův centralismus.

Český politický odpor zatlačil v 70. letech do vynuceného spojení s konzervativními církevními a šlechtickými katolickými kruhy a tak nebylo divu, že kromě jednoho všichni čeští poslanci hlasovali v roce 1883 pro novelu školského zákona, která vracela vliv církve do školství a otupovala demokratické a liberální hodnoty Hasnerova zákona. Tím jedním poslancem, který se vzepřel již nesmyslné Riegrově politice pasivní rezistence, byl profesor české techniky František Tilšer, na kterého byl dokonce u tehdejšího Německého Brodu během jeho cesty do Vídně neúspěšně spáchán atentát. Za své postoje byl Tilšer Riegrovými obstrukcemi zbaven poslaneckého mandátu.¹¹

⁷ URBAN, O. *Česká společnost 1848–1918*. Praha: Svoboda 1982, s. 241.

⁸ Rieger zde bojoval za své osobní zájmy majitele velkostatku v Malči v řepařské oblasti, kde také děti zaměstnával.

⁹ VANÍČEK, V. *Kapitoly z úsilí o novou národní školu*. Praha 1932, s. 13.

¹⁰ Josef Jireček se narodil v roce 1825 ve Vysokém Mýtě a zemřel v Praze v roce 1888. Dlouholetý ministerský pracovník, prosazující práva na český jazyk vyučovací a po roce 1871 vědecky činný v Praze. Napsal několik školních čítanek a literárních antologií.

¹¹ RÝDL, K. *František Tilšer (1825–1913)*. Praha: ÚŠI a SPKK 1990, s. 16.

Během 70. a 80. let 19. století byla postupně zlepšena situace v přípravě učitelů tak, aby bylo učitelstvo motivováno i po stránce profesní a sociální k výkonu vlastní práce co nejlépe. Původní Hasnerův návrh na přípravu a vzdělávání kandidátů učitelství ze zákona z 14. května 1869 byl zmírněn zákonem z 26. května 1874 a konečnou podobu jednotné organizace učitelských ústavů přinesl zákon z 31. července 1886. Cesta k profesionalizaci činnosti učitelů byla otevřená.

3 Postoje českého učitelstva k tzv. Hasnerovu zákonu

Učitelstvo bylo doslova ohromeno zejména novými platovými a sociálními podmínkami, pokud ovšem prokázalo příslušnou kvalifikaci, což bylo ještě během 70. let 19. století velký problém, protože plně kvalifikovaných učitelů bylo zoufale málo, neboť první absolventi šesti učitelských ústavů se objevili až v polovině 70. let. František Slaměník ve svých vzpomínkách píše: „To nás tak překvapovalo, že jsme novým zákonům ani víry nepřikládali, domnívajíce se, že vše je jen mazání medu kolem úst, aby si nás nová strana ústavačká tím spíše podmanila.“¹²

I přesto se učitelstvo alespoň prostřednictvím svých vůdců zřeklo nabízených výhod v novém zákoně a postavilo se po bok české politické reprezentace. Odpor učitelstva vyústil v podpisy petic proti zákonu a odmítání funkcí v místních a okresních školních radách. Persekuční reakce Vídně byla hluboce probírána na Prvním sjezdu učitelstva českoslovanského, který se konal na přelomu srpna a září v roce 1870, který se stal velkou manifestací proti novému zákonu. Tak např. V. Kredba ve svém příspěvku vypočítával konkrétní akce proti učitelům, vyšetřování, překládání i ztráty zaměstnání.¹³ To prohlubovalo odpor učitelů. Hlasy, které poukazyvaly na pozitivní a rysy zákona (projev Vitákův), byly umlčovány.¹⁴ Již tehdy se učitelé nechali zneužít k podpoře politických zájmů na úkor vlastních sociálních a stavovských výhod, např. Jan Palacký poukazyval na fakt, že zlepšení platů učitelstva přinese nebezpečí sociálních neklidů.¹⁵

Učitelstvo ale začalo velmi brzy střízlivěji posuzovat nesporné výhody zákona a jeho vztah k němu se radikálně měnil. Aktivizovalo je např. jmenování

¹² SLAMĚNÍK, Fr. Vzpomínky starého učitele. Díl I. Zábřeh 1907, s. 109.

¹³ První sjezd učitelstva českoslovanského a příznivců školství v Praze... Praha: 1870, s. 47.

¹⁴ Tamtéž, s. 67.

¹⁵ VANÍČEK, V. *c.d.*, s. 15.

i německých inspektorů pro ryze české okresy, zlepšení hmotného postavení učitelů nebo rostoucí aktivity vyššího katolického kléru, které vyústily v roce 1880 v memorandum českých katolických biskupů, požadujících návrat školství pod správu církve.

Částečně byla řada učitelů ve svém národovectví uspokojena výnosy ministra kultu a vyučování Josefa Jirečka, ale byly to polovičaté aktivity.

Protože státní správa a vídeňské vlády během 70. let stále častými ministerskými výnosy omezovala radikalismus Hasnerova zákona, nebylo žádným překvapením, že dne 2. května 1883 prošla tzv. novela zákona, která vrátila školství do let Bachova absolutismu. Vzhledem k pokračující české politice rezistence vůči vídeňské vládě bylo jasné, že čeští poslanci v čele s Riegrelem podpoří tuto novelu, a to za velmi vágní příslib tzv. velkoněmců zřídit v Praze první českou univerzitu.¹⁶

4 Závěr

Z hlediska školskopolitického vývoje lze vzhledem k době jeho vzniku hodnotit účinek Hasnerova zákona jako velmi revoluční akt. Možnosti zákona ovšem zůstaly v řadě případů nevyužity, a to díky úzkým vlasteneckým zaujatostem jednotlivých národů Říše a také vysokou mírou společenského konservatismu, který toleroval laxní a nedůsledné uplatňování zákona v praxi.

V českém prostředí byl zákon přijímán s rozpaky, protože česká politická reprezentace byla v pasivní rezistenci a sama nebyla schopna se sjednotit na společném postupu liberálních „ústaváků“ v čele Riegrelem a konzervativců z řad české šlechty v čele s Clam-Martinicem.

Pro současné aktéry školské reformy je jistě zajímavé, jak podobně se chovala politická reprezentace a učitelstvo již před téměř 150 lety. V obou případech měla na změnách zájem liberální politika s malou podporou učitelstva, v současné době ale s tím rozdílem, že politici nedokázali reformu finančně pokrýt, aby učitelstvo motivovali tak, jak to udělala vláda po roce 1869, kdy zcela radikálně zlepšila hmotné a sociální poměry učitelstva.

¹⁶ To se skutečně podařilo, ale jen na papíře, tradice Karlovy univerzity z roku 1348 dále nesla včetně veškerého vybavení pražská německá univerzita. Byla to jasná prohra Staročechů, protože bylo jasné, že za jednu českou univerzitu dali celé národní školství zpět do rukou církve.

5 Literatura

1. Hasner von Artha, Leopold. In: *Allgemeine Deutsche Biographie* (ADB). Sv. 50. Leipzig: Duncker & Humblot, 1905, s. 54–58.
2. HUBÁČEK, J. Sto let říšského školského zákona v Rakousku. In: *Pedagogika*, 1970, č. 3.
3. KÁDNER, O. *Vývoj a dnešní soustava školství*. Praha : 1929, 1. díl.
4. KUNC, O. *Lounské školství ve druhé polovině 19. století*. Pardubice : Fakulta filozofická Univerzity Pardubice, 2009. Diplomová práce.
5. LINDNER, G. A. *Enzyklopädisches Handbuch der Erziehungskunde mit besonderer Berücksichtigung des Volksschulwesens*. Wien : Verlag Pichler's Witwe und Sohn, 1884.
6. MAUROVÁ, M. Das österreichische Schulgesetz von 1869 und die tschechische Gesellschaft. In: BOLDT, F. (Hrsg). *Jan Amos Comenius und die Entwicklung des Bildungswesens in Mitteleuropa seit dem 17. Jahrhundert*. Praha: UK-Karolinum 1993, s. 117–126.
7. *První sjezd učitelstva československého a příznivců školství v Praze dne 30., 31. srpna, 1. a 2. září 1870*. Praha: 1870.
8. RÝDL, K. *František Hrnčíř (1860–1928). Symbol českého učitelstva*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 2009.
9. RÝDL, K. *František Tilšer (1825–1913)*. Praha: ÚŠI a SPKK, 1990. Postavy české pedagogiky, sv. 17.
10. SLAMĚNÍK, F. *Vzpomínky starého učitele*. Díl I. Zábřeh: 1907.
11. ŠAFRÁNEK, J. *Školy české. Obraz jejich vývoje a osudů*. Praha: 1919. 2. díl.
12. URBAN, O. *Česká společnost 1848–1918*. Praha: Svoboda 1982.
13. VANÍČEK, V. *Kapitoly z úsilí o novou národní školu*. Praha: 1932.

Kontaktní adresa:

prof. PhDr. Karel Rýdl, CSc.

Fakulta filozofická Univerzity Pardubice

Studentská 95

532 10 Pardubice

tel. 466 036 447

fax: 466036228

e-mail: karel.rydl@upce.cz